

## ІСТОРИК ОДЕСИ Д. Г. АТЛАС: НОВІ РИСИ ДО НЕЗАВЕРШЕНОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУ

Інтелектуальне життя на пострадянському просторі, зокрема, в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. проходить під гаслом „збирання каменів”. Передусім йдеться про відновлення „білих шлям” в історії, що утворилися внаслідок фальсифікацій та замовчувань за роки тоталітарного комуністичного режиму в СРСР. Більш масштабним та складним завданням є відновлення історичної пам’яті населення України.

У кожному регіоні України трансформація історичної пам’яті відбувалась по-різному. Спільною рисою цього процесу була увага науковців та громадськості до перших зберігачів та багато у чому „творців” історичної пам’яті: дорадянських істориків. Уважно вивчалися їх біографії, перевидавались їх праці. В Одесі деконструкція радянської концепції історії краю була проведена найбільш радикально, причому на користь часто занадто некритичного повернення до дореволюційної спадщини. Міська влада за допомоги експертних рішень краєзнавців повернула дореволюційні назви більшості одеських вулиць, на всіх рівнях вшановані „батьки-засновники” Одеси кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., з’явилося ціле море нових праць про славне минуле Південної Пальміри, історичне краєзнавство стало одним з найпопулярніших жанрів серед місцевих істориків-аматорів та професіоналів.

З початку 1990-х років і до сьогодні перевидаються всі більш-менш важливі праці дореволюційних істориків-краєзнавців. Характерними є передмови до цих видань. У них лунає ностальгія за Одесою у „великій імперії”, пропонується вчитися у тодішніх одеситів „одеському патріотизму”. Окрім суто пізнавального завдання ці видавничі проекти виступають складовою частиною ідеологічного проекту: виховання регіонального, крайового патріотизму як складової загальнонаціонального українського або на противагу йому (залежно від суспільно-політичної орієнтації видавців праць та авторів передмов до них). Таким чином, праці істориків столітньої давнини набувають друге життя, служать новим завданням, виконують нові для них функції. Це зумовлює подвійний інтерес історіографа до цих праць та до їх авторів. Текстам праць перших істориків Одеси не дуже важко надати друге життя. Інша справа з біографіями їх авторів. Далеко не всі вони були професорами університетів, помітними суспільно-політичними діячами. Тихе та мирне життя деяких з них тепер надійно приховано завісою минулого. Причому настільки, що лише завдяки архівним пошукам низки істориків можна створити більш-менш цілісний портрет.

У даній статті ставимо за мету на основі нових джерел доповнити та перевірити дані попередніх авторів про біографію та творчу спадщину відомого історика Одеси початку ХХ ст. Доротею Генріховну Атлас.

До 1990-х років краєзнавці не робили жодної спроби відтворити біографію Д. Атлас. Протягом 1990-х – 2006 років з’явилися дві статті про дослідницю, почастишали посилення на її праці. У передмові до перевидання головної праці Д. Атлас у 1992 році відомі одеські краєзнавці Є. Голубовський та О. Губарь не тільки намагалися дослідити факти її біографії та творчий доробок, але залучили цю книгу для аналізу причин занепаду Одеси на початку 1990-х років<sup>1</sup>. Подібно до своєї попередниці, вони вважали критерієм розподілу всіх хто мав чи має відношення до Одеси на друзів та недоброзичливців їх ставлення до факту космополітизму Одеси та її економічної самостійності (друзі – ті хто за, вороги – ті хто проти). Автори передмови дорікнули „руйнівникам” Одеси початку 1990-х чи її новітнім „недругам” (слід розуміти – всім тим, хто більш-менш критично

ставився до імперської доби історії Одеси). Незважаючи на зусилля, першим біографам Д. Атлас не вдалося встановити дат її життя, документально підтвердити інші факти її біографії. Стан джерел призвів Є. Голубовського та О. Губаря до невтішного висновку: не має можливості відтворити її як особистість.

Нещодавно одеський історик О. Мельник опублікував декілька документів, що висвітлюють обставини навчання Д. Атлас на Одеських Вищих жіночих курсах. У невеличкій передмові автор приєднався до оцінок Є. Голубовського та О. Губаря, звернув більшу увагу на публікації Д. Атлас у „Трудах” курсів<sup>2</sup>. Щоправда і ця беззаперечно важлива публікація не проливає світло на пореволюційну долю краєзнавця, особливості її поглядів.

Доробок згаданих дослідників дозволив продовжити процес повернення з небуття постаті Д. Атлас. Принаймні вдалося документально засвідчити такі важливі факти як дату народження історика, її релігійно-національну приналежність та обставини навчання до вступу на ОВЖК. Джерелом цих даних є особиста справа Д. Атлас, віднайдена нами у фонді Маріїнської Одеської міської громадської жіночої гімназії в Державному архіві Одеської області<sup>3</sup>. З документів випливає, що Феліція-Доротея (саме таким було повне ім'я майбутнього краєзнавця) Атлас народилася у родині австрійсько-підданих Генріха та Луїзи 15 січня 1874 року. Як і її батьки, вона була іудейського віросповідання. Початкову освіту отримала вдома. У 3-й клас гімназії вона поступила у серпні 1886 року. Незадовго до цієї дати у серпні 1884 року викладання історії у гімназії припинив відомий український історик О. Маркевич (викладав тут з 1875 року). А саме на його краєзнавчий доробок значною мірою спиралась Д. Атлас на початку ХХ ст. Чи були якісь контакти між Д. Атлас та О. Маркевичем, незважаючи на таку хронологічну нестиківку? Джерела поки що мовчать про це.

У серпні 1891 року Д. Атлас була переведена у VIII додатковий клас гімназії, у 1892 році отримала атестат та після пробних уроків – звання домашньої наставниці з правом викладати арифметику, історію, географію. Саме з цих предметів Д. Атлас за бажанням її матері спеціалізувалася під час навчання у гімназії. У майбутньому історія стала її хобі, педагогіка – професією. Серед необов'язкових предметів вона вивчала французьку та німецьку мови. Цікаво, що згідно атестату знання випускниці з історії були оцінені лише на чотири. Звання наставниці Д. Атлас отримала не без колізій. Її урок з географії був визнаний незадовільним, а з історії – не зовсім задовільним. З протоколів обговорення відкритих уроків чути голос самої Д. Атлас – її відповіді на зауваження своїх вчительок. Ці документи подають характерні риси педагогіки кінця ХІХ ст. З одного боку, до вихованки її вчителі висунули цілком сучасні претензії: читала тихо, опитувала не весь клас, не все зрозуміло пояснювала. З іншого боку, як „родзинка” для сучасного дослідника виглядає таке зауваження однієї з наставниць: на уроці історії Д. Атлас, згадуючи Петра І та Катерину ІІ, не завжди вимагала від учениць обов'язково додавати до цих імен слово „імператор” і забувала це робити сама. Лише після повторних уроків ретельні вихователі Д. Атлас визнали її педагогічну майстерність.

Попри всю очевидну важливість наведених документів для реконструкції біографії Д. Атлас, вони не зняли проблему браку інформації про неї як особистість. Звичайно, найціннішими джерелами для встановлення цього аспекту біографії є листи, щоденники, мемуари, що передають особистий „голос” людини, її почуття. Згадані дослідники зверталися до одеських архівів за фактами про біографію Д. Атлас, де їх переважно чекало розчарування.

Спроба розширити географію архівних пошуків дала позитивний результат. У персональному архіві професора Івана Андрійовича Линниченка (1857–1926 рр.) у Державному архіві при Раді міністрів Автономної республіки Крим є справа, де зібрані листи до нього<sup>4</sup>. Вчений довгий час (1896–1919 роки) жив в Одесі та викладав історію Росії

на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Окрім цього, з 1903 по 1915 рік він викладав цей предмет на історико-філологічному відділенні Одеських Вищих жіночих курсів. Лише внаслідок бурхливих подій громадянської війни йому довелося переїхати до Сімферополя, де він викладав до кінця життя історію у Таврійському університеті та в інших навчальних закладах міста. Тому не дивно, що більшість листів надходили до старого професора від його колишніх одеських колег, друзів та учнів (зокрема, В. Лазурського, П. Мелікова, М. Слабченка та інших). Серед цих документів знаходяться чотири листи Д. Атлас, написані її чітким та красивим почерком<sup>5</sup>. Три листи датовані першою половиною 1920-х років, один недатований, але напевно також написаний у цей час (далі уривки з листів М. Слабченка та Д. Атлас, а також її праць, наведені мовою оригіналу, зі збереженням стилістичних особливостей).

Ця архівна знахідка є закономірною. Як справедливо зазначали попередні дослідники, І. Линниченко був „хресним батьком” Д. Атлас в історичній науці. Саме його коштом були видані два випуски „Трудов слушательниц ОВЖК”, де були надруковані перші роботи Д. Атлас. Це були реферати, що слухачка курсів підготувала протягом навчання на мовному відділенні ОВЖК до 1909 року. У цьому році вона перейшла на юридичний факультет, що закінчила у 1912 році. Ані під час навчання на юридичному факультеті, ані пізніше контакти між ними не переривалися. Про це яскраво свідчать слова вдячності Д. Атлас звернені до професора в її „Учебной книжке „Одесса” (1915–1916): „Глубокая благодарность профессору Ивану Андреевичу Линниченко, который неоднократно давал мне ценные указания и принял на себя расходы по изданию учебника”<sup>6</sup>. Краєзнавча тематика цікавила І. Линниченка: він збирав матеріали до історії Рішельєвського ліцею, планував заснувати музей історії Одеси.

У 1911 році Д. Атлас стала одним з перших членів, а згодом і активних діячів (входила до ревізійної комісії, читала доповіді) Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті (далі – ОБТ), що заснував І. Линниченко. На одному з засідань ОБТ саме вона презентувала його задум проекту виставки „Стара Одеса”, зародку музею міста. Вона продемонструвала слухачам карти, гравюри, портрети, фото, друковані видання з колекції І. Линниченка. Зазначимо, що у матеріалах про роботу товариства ми натрапляємо ще на одну одеську адресу Д. Атлас – Торгова 43, кв. 2. Таким чином, І. Линниченко окрім любові до історії розвинув в Д. Атлас любов до книги: вона час від часу вона завідувала бібліотекою курсів, а у 1920-х роках – працювала у масових бібліотеках Одеси.

Теплі стосунки між І. Линниченко та його учнями, що втілювалися у фінансовій і моральній підтримці вихованців з боку вчителя, були не винятком, а правилом. Як зазначав один з його учнів С. Аваліані з нагоди ювілею вчителя, „...самою цінною людською якістю Линниченка в приватному житті є незвичайна простота та люб'язність у спілкуванні. Не відчувається „генерал від науки”, неприступний, самозакоханий громовержець, а тому до нього охоче йдуть і юна курсистка, і молодий студент – хто за книгою, хто за простою довідкою, а більшість – за порадою і авторитетною вказівкою...”. Але особливо привабливим в університетському діячеві є залучення студентів до серйозної наукової праці”<sup>7</sup>.

Зрештою, саме такий характер стосунків зумовив те, що після від'їзду з Одеси про І. Линниченка не забули його учні. Найпомітніший з них, відомий український історик М. Слабченко розшукав кримську адресу І. Линниченка та встановив з ним листування<sup>8</sup>. З'ясувалося, що професор також не забув своїх учнів. У листах до М. Слабченка з Криму вчений просив повідомити його про їх долю. У записках початку 1920-х він згадав і Д. Атлас, як особу, що вийшла з його наукової школи<sup>9</sup>. В одному з недатованих листів до І. Линниченка М. Слабченко (швидше за все у 1922–1923 роках) писав: “Я голову ломал, кто это скрывается под буквами Д. Г. Атлас и только сегодня сообразил, что это Дора

Генриховна, которой фамилию вы писали на предыдущей странице. Она заведывает трудовой школой. Одна из моих слушателей – ее сослуживица. Просил, чтобы она передала А., что Вы интересуетесь ее работой. Насколько я в курсе дел, Атлас, кажется, сейчас, как и за истекшие три года ничего не делала”<sup>10</sup>.

Саме ця звістка від вчителя викликала перший лист Д. Атлас до Криму. У ньому вона повідомляє І. Линниченка, що вже давно не зустрічалася з його головними друзями професором В. Лазурським та краєзнавцем О. Де Рибасом. Вона підтверджувала слова М. Слабченка, що за браком часу не може опрацювати деякий матеріал, що накопичився в неї з історії Одеси. Найбільш цікавим повідомленням слід визнати згадку Д. Атлас про свої плани зайнятися вивченням історії Молдаванки<sup>11</sup>. Напевно, цій задум так і не був реалізований. Лише у наш час історію дореволюційної Молдаванки висвітлює одеський краєзнавець Т. Донцова<sup>12</sup>.

Другий лист був надісланий з Ростова на Дону 8 серпня 1923 року<sup>13</sup>. За своїм тоном він схожий на попередній. Д. Атлас скаржилась на ізольоване життя та брак часу. Більш позитивним є тон інших двох листів. У першому з них від 23 листопада 1924 року відправленому з Одеси історик згадувала з жалем за колишніми „воскресниками” у І. Линниченка. Вона мала на увазі зібрання на квартирі професора, де обговорювалися різні наукові питання. Така форма спілкування між професорами та студентами була досить традиційною для університетів Російської імперії. Д. Атлас писала, що зустрічається з деякими сокурсницями по ОВЖК. Але в цілому вона оцінювала своє життя як боротьбу за існування. Як педагог вона відзначала, що „никогда отрыв отцов от детей не был так силен, так ярко, как в переживаемую нами эпоху”. Підсумовуючи свої спогади про І. Линниченка вона зазначала: „Лучшими минутами жизни обязана Вам. Бывшие ученики вспоминают о Ваших лекциях и беседах, о событиях курсовой жизни, связанные с Вами – забастовка 1905 года, Толмачево-Клитинская история”<sup>14</sup>. Йшлося про страйки курсисток у 1905 – 1907 роках, у яких, судячи з наведеного уривку, брала участь і Д. Атлас.

В останньому з листів від 1925 року вона знову запевняла професора, що згадує з колишніми сокурсницями про бурхливі сходки за участю професора, береться за продовження колись закинутих досліджень, зокрема, історії Молдаванки. Вона писала, що її життя полегшилося і підсумовувала пережите: „В последние годы столько времени нужно было употребить на то чтобы как-нибудь прожить, что в буквальном смысле слова пришлось сжечь все, чему поклонялся, поклоняться тому, что сжигал”, інакше говоря, кое-как есть, кое-как пить, только об этом и думать”<sup>15</sup>. Подальше листування перервала смерть професора 9 червня 1926 року у Сімферополі.

Таким чином, листи Д. Атлас до І. Линниченка документально засвідчують – роки до 1917 року були кращими в її житті. В її листах помітний душевний надлам, пережитий за роки революцій та громадянської війни. Попри бажання, історик вже не змогла повернутися до наукової та громадської активності. Тим більше, що наприкінці 1920–1930-х роках „стара Одеса” вже мало кого цікавила. Згадки про Д. Атлас відсутні у документах 1920-х років про діяльність Одеської комісії краєзнавства чи Бібліографічного товариства. Наведені листи дещо коригують усні повідомлення відомого історика С. Борового, на які посилаються Є. Голубовський та О. Губарь, про те, що у 1920-х роках Д. Атлас працювала лише у масових бібліотеках. Як видно з листа М. Слабченка, її педагогічна кар’єра, що розпочалася з 1892 року у школах Одеської учбової округи, тривала принаймні і на початку 1920-х років.

Іншу динаміку мало життя Д. Атлас у 1910-ті роки. В одеських газетах та „Известиях” Одеського бібліографічного товариства часто публікувалися статті та виступи перспективного вченого. Останні викликали неодмінний інтерес у членів товариства. Наприклад, в обговоренні однієї з доповідей Д. Атлас брало участь 9 осіб

іншої – 6. Таке далеко не завжди траплялося під час виступів інших, навіть більш поважних, осіб. До цього часу відомості про науково-публіцистичний доробок Д. Атлас не були узагальнені. Тому дозволимо собі навести перелік відомих нам праць та виступів дослідниці у хронологічному порядку:

1. Джеймс Гаррис, его дипломатическая миссия и письма из России //Труды слушательниц ОВЖК. – Т. 1. – Вып. 1. – Одесса, 1910. – С. 1-52.

2. Дневник французского дипломата Мари-Даниэля де Кобероне //Там само. – С. 52-135.

3. Старая Одесса, ее друзья и недруги //Труды слушательниц ОВЖК. – Т. 1. – Вып. 2. – Одесса, 1911. – С. 157-270 та окремо. Перевидання – 1992. – Одесса: Астропринт. – 208 с.

4. Повідомлення про книгу: Семенников В. Литература и книгоиздание в провинции по 1807 г. и библиографический список книг напечатанных в провинции по 1807 год. //Известия Одесского библиографического общества (далі – ИОБО). – 1911. – С. 418-419.

5. Старая Одесса в русской литературе (1820-1840-е гг.) //ИОБО. – Т. 1. – Вып. 2. – 1911. – С. 39-58.

6. Рецензия на книгу: Н. Покотило „Практическое руководство для начинающего преподавателя истории” //ИОБО. – Т. 1. – Вып. 6. – 1911. – С. 199-204.

7. Иван Аксаков в Одессе ( к 25-ю со дня смерти) //Одесские новости. – 1911. – 27 января.

8. Рецензия на книгу: Кершенштейнер „Основные вопросы школьной организации” //ИОБО. – Т. 1. – Вып. 8. – 1911. – С. 315-318.

9. Старая Одесса в русской литературе п.п. XIX ст. //ИОБО. – Т. 1. – 1912. – С. 39-56.

10. Новороссия и Одесса 100 лет тому назад. Июль-август 1812 //Одесские новости. – 1912. – 17 июля.

11. Рождественские дни в старой Одессе (30-е годы) //Одесские новости. – 1912. – 25 декабря.

12. Триста лет назад (1613-1913) //Одесские новости. – 1913. – 21 февраля.

13. Рецензия на книгу: Альфред Граф “Shiiterfahre” //ИОБО. – Т. 2. – Вып. 2. – 1913. – С. 72-73.

14. Рецензия на книгу: Антес, Иенсен и Ламсцус „Школьные сочинения. Новые методы в их постановке” //ИОБО. – Т. 2. – Вып. 4. – 1913. – С. 170-172.

15. Отрывки из воспоминаний одесских старожилов //Одесские новости. – 1913. – 20 июля.

16. Рецензия на книгу: Стэнли Холл „Статьи по педологии и педагогике” //ИОБО. – Т. 2. – Вып. 5. – 1913. – С. 267-271.

17. Рецензия на книгу: Сара Брайэнт „Как и что рассказывать детям” //ИОБО. – Т. 4. – 1914. – С. 49.

18. Рецензия на книгу: Е. Елачич „Сборник статей по вопросам детского чтения” //ИОБО. – Т. 4. – 1914. – С. 53.

19. Бомбардировка Одессы в 1854 году //ИОБО. – Т. 4. – 1914. – С. 54.

20. Памяти профессора-друга (отрывки из воспоминаний учащихся о профессоре Алексее Андреевиче Павловском). – Одесса, 1914. – 42 с.

21. Архив профессора А. Маркевича //ИОБО. – Т. 4. – Вып. 2. – 1915. – С. 77-79.

22. Учебная книжка „Одесса”. Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. С двумя рисунками и планом. – Одесса, 1915-1916. – 27 с.

23. Рецензия на книгу: В. Штерн Психологические методы испытывания умственной одаренности в применении к детям школьного возраста. – 1915 //ИОБО. – Т. 5. – Вып. 1-2. – 1916. – С. 48-49.

24. Рецензия на книгу: Сингалевиц „Страница из методики истории” ИОБО. – Т. 5. – Вып. 1-2. – 1916. – С. 75-76.

25. Рецензия на книгу: Кромб Германия и Англия //ИОБО. – Т. 5. – Вып. 1-2. – 1916. – С. 75-76.

Ці праці можна поділити на три основні групи: 1) з історичного краєзнавства 2) з проблем педагогіки 3) джерелознавчі.

Найвідомішими є, природно, праці з історії Одеси (чи з „родиноведения”, за термінологією Д. Атлас), що нагадували за манерою викладу праці О. Маркевича. Вплив поглядів останнього помітний не тільки в увазі авторки до народу та його пісень, але і у тому, що вона розпочинала історію Одеси від заснування Хаджибея. Слід зазначити, що у своїх працях з історії Одеси Д. Атлас відводила належне місце українському етносу у заснуванні та розбудові міста, що не помічають, а часом заперечують деякі сучасні краєзнавці.

Яку загальну оцінку можна дати краєзнавчим працям Д. Атлас? Попри відому забудькуватість радянських істориків щодо своїх дореволюційних попередників, найвідомішу працю Д. Атлас „Старая Одесса, ее друзья и недруги” (1911) після років забуття чи не вперше згадав наприкінці 1950-х відомий одеський краєзнавець В. Загоруйко. У традиційному для тих часів викривальному дусі він зазначив, що авторка, підводячи підсумок всьому написаному з історії Одеси, „некритично сприймала стару спадщину дворянської історіографії”. Він зауважив, що вона досить різко та штучно розподілила тих хто писав про Одесу на „друзів та недругів”, занадто апологізувала Й. Де Рібаса<sup>16</sup>. Водночас, те що В. Загоруйко відвів характеристики праці Д. Атлас декілька абзаців свідчило про визнання ним її важливого місця в історіографії Одеси.

Двічі згадала про працю Д. Атлас у 1980-х роках у своєму відомому нарисі історії Одеси американська дослідниця П. Герлігі<sup>17</sup>. Щоправда П. Герлігі була настільки необізнана з біографією Д. Атлас, що навіть переплутала її статтю (якщо це не помилка перекладача україномовного видання).

У згаданій статті Є. Голубовський та О. Губарь, розглядаючи твір більше з художньо-ідейної точки зору, не взяли до уваги жодного із зауважень, за їх висловом, „великого „друга” та „благодійника” Одеси” В. Загоруйка. І все ж ми не схильні так беззастережно відкидати його думку. Він вдало підмітив основні недоліки праці Д. Атлас. Власне Є. Голубовський та О. Губарь зауважили основну особливість її історико-краєзнавчих праць – вони написані не в рамках суто наукової парадигми, а швидше ідеологічної доктрини, не задля відтворення об’єктивної істини, а виховання місцевого патріотизму. Власне ідеї науковості суперечила методологія авторки – матеріал „підганявся” під заздалегідь готову концепцію. Слід погодитися з одеськими авторами початку 1990-х, що праці Д. Атлас відзначали висока художність мови, використання чисельних мемуарних джерел. Дивно, але радянський автор В. Загоруйко, на відміну від нерадянських краєзнавців початку 1990-х, не помітив факт звернення авторки услід за О. Маркевичем до фольклору, її бажання вивести із затінку пересічний люд Одеси.

Краєзнавчі праці заслонили собою рецензії історика на роботи педагогічного змісту. А вони не лише доповнюють уявлення про її особистість, але й висвітлюють генезу її унікального підручника для дітей з історії Одеси. Займаючись краєзнавством вона залишалась передусім педагогом. В одному з виступів Д. Атлас задекларувала своє основне кредо у роботі з дітьми: „Любовь к детям – вот альфа и омега воспитания, дружным хором провозглашают выдающиеся современники. Без нее никакие системы и реформы не оживят школы. Больше света, воздуха, простора, красоты и понимания природы, долой схоластику – такой лозунг новой школы”<sup>18</sup>. До всіх рецензованих нею праць вона підходила саме з цією міркою. Водночас, вона вимагала від педагогів бути реалістами і не вдаватися до надмірного теоретизування.



Д. Атлас виступала апологетом поширеної на початку ХХ ст. теорії гармонійного виховання, застосування міждисциплінарних зв'язків. Наприклад, вона вітала застосування у навчанні психології, хоча і застерігала від перебільшення значення тестів. Щодо викладання історії у середній школі, вона зауважувала, що „средняя школа готовит не специалистов-историков. История должна быть связана со всем кругом наук истории и истории литературы, народной поэзией, которая должна занимать не последнее место, в особенности в курсах истории младших и средних классов”<sup>19</sup>. Всі ці думки виглядають напрочуд актуально.

Джерелознавчий характер мають чотири публікації Д. Атлас. Найбільш оригінальним є видання присвячене пам'яті померлого професора О. Павловського. Упорядник відмовилася від суворо наукового підходу. Вона прагнула зібрати та видати не спогади про професора, а представити своєрідний згусток студентської, народної, пам'яті про нього. З записаних слів учнів О. Павловського та написаних ними текстів автор склала безіменні узагальнені спогади курсистки та студента. У додатку Д. Атлас помістила промови біля гроба покійного – свою та студента НУ.

Більш науковий характер мало повідомлення Д. Атлас про склад особистого архіву професора О. Маркевича, що доручив їй розбирати І. Линниченко. Д. Атлас поділила документи на чотири групи: 1) особисті документи Маркевича 2) та 3) його родичів 4) дружини. Коротко передав зміст найцікавіших документів, вона висловила бажання надрукувати деякі з них. Однак, цим, як втім і багатьом іншим планам не судилося відбутися. Солідними джерелознавчими розвідками були дві перші статті Д. Атлас, опубліковані у першому випуску „Трудов слушательниц ОВЖК”.

Коли ж завершився земний шлях Д. Атлас? На жаль джерела не дають відповідь на це питання. Хоча тепер можна документально засвідчити, що історик померла не раніше 1925 року. Мовчання джерел буває промовистим. Наведені довідки в одеському архіві СБУ показали, що Д. Атлас не значиться серед репресованих у 1930-х роках. Є. Голубовський та О. Губарь впевнено припускали, що вона загинула у 1940-х роках в Одесі, хоча на той час не було документальних підтверджень про єврейську національність Д. Атлас. Наведені вище документи принаймні дають реальну основу для цього все одно гіпотетичного твердження.

Отже, даний біоісторіографічний нарис також не є вичерпним. Портрет, що не був завершений нашими попередниками, гак і залишиться недописаним. Власне, сама по собі публіцистична та наукова кар'єра Д. Атлас мала незавершений характер. Їй не вдалося перебороти себе і здійснити подвиг деяких інших осіб – пережити негаразди переломної епохи і повернутися до творчості. Тим не менш вона назавжди залишиться в історії Одеси як досить оригінальна постать, одна з не багатьох жінок-істориків того часу.

Головний висновок нашої статті полягає у тому, що позитивістська, кропітка архівна праця щодо подальшого реконструювання історії Одеси та її історіографії далеко не вичерпала себе. Кожне нове, хай і на перший погляд дрібне відкриття якоїсь події, біографії великих та „маленьких” особистостей наближає нас до головної мети – осягнення історії у всій її повноті та різнобарвності.

#### ПРИМІТКИ:

1. Голубовский Е., Губарь О. Урок истории // *Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги.* – Одесса, 1992. – С. 5– 10.

2. Мельник О. Декілька документів про дослідницю історії Одеси Д. Г. Атлас // *Чорноморська минувшина.* – 2006. – Вип. 1. – С. 126–132.

3. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 631. – Арк. 1–25.

4. ДАРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 86.

5. Там само. – Арк. 10–11; 137, 139, 141–142.

6. Атлас Д. Учебная книжка „Одесса“. Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. С двумя рисунками и планом. – Одесса, 1915–1916. – С. VIII.
7. Одесские новости. – 1917. – 11 октября.
8. Див.: Музичко О. Є. Листи М. Слабченка до І. А. Линниченка як джерело до історії дослідження української історичної науки у 1920-ті роки // Київська старовина. – 2007. – № 2 (у друці).
9. ДАРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 288.
10. Там само. – Спр. 82. – Арк. 58.
11. Там само. – Спр. 86. – Арк. 10–11; 137, 139, 141–142.
12. Донцова Т. Молдаванка. Записки краєведа. – Одесса, 2001.
13. ДАРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 10–11.
14. Там само. – Арк. 137.
15. Там само. – Арк. 139, 141–142.
16. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. – Вып. 1. – Одесса, 1957. – С. 10–11.
17. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. – К., 1999. – С. 125, 293.
18. Атлас Д. Рецензия на книгу: Альфред Граф “Shiiterfahre” // ИОБО. – Т. 2. – Вып. 2. – 1913. – С. 73.
19. Атлас Д. Рецензия на книгу: Н. Покотило „Практическое руководство для начинающего преподавателя истории” // ИОБО. – Т. 1. – Вып. 6. – 1911. – С. 204.